

प्रश्नांकित लोकशाहीला संवैधानिक प्रत्युत्तर

प्रा.डॉ.दिलीप तुकाराम कदम

इतिहास विभाग प्रमुख

कै.न्हानाभाऊ मन्साराम तुकाराम पाटील कला महाविद्यालय, मारवड, ता.अमळनेर जि.जळगाव

प्रस्तावना -

भारत देशाला प्रदीर्घ असा इतिहास आहे. हा जितका प्राचीन आहे तितकाच हा आधुनिकतेच्या अनेक अशा विचार संकल्पनांचा आहे. प्राचीन काळ नागरीकरण, संस्कृती, धर्मोदय राज्यसत्ता आदींचा आहे. तर मध्ययुग हा विशाल अशा राजेशाहीचा होता परंतु यामध्ये आधुनिक काळात मात्र ब्रिटिश राजवटी पासून निश्चितपणे आधुनिकता, औद्योगिकरण, राष्ट्रवाद लोकशाही स्वातंत्र्य अशा प्रेरक मूल्यांसाठी लढा कटीबद्ध झाला. यात लोकशाही आणि त्यांच्या सुदृढीकरिता झालेल्या संवैधानिक बाबी क्रमशः त्यांची शासन व्यवस्था त्यांचे कायदे यामधून विकास पावत गेली होती.

हा संदर्भ नियामक कायदा रेग्युलेटिंग ऍक्ट 1773 पासून ते भारतीय स्वातंत्र्याचा कायदा 1947 असा सुमारे 174 वर्षांचा दीर्घ असा संघर्ष आहे. या दीर्घ अशा इतिहासकाळात देशांतर्गत आणि जागतिक पातळीवर असंख्य बाबींची ऐतिहासिक घुसळण झाली. आणि यामधून सातत्याने भारताने नवे पर्याय जगासमोर उभे केले प्रस्तुत शोधनिबंधात भारत हा आधुनिक काळात राष्ट्र राष्ट्रवाद संप्रदायवाद आधी समस्येतून मार्ग क्रमांक लोकशाहीवादी मूल्य जोपासना यावर प्रकाश टाकण्यात येणार आहे. यामध्ये जागतिक परीप्रेक्षात भारत आणि भारतीय परीप्रेक्षात जग या संवैधानिक समस्येच्या अनुषंगाने ही मांडणी केली जाणार आहे.

भारतीय स्वातंत्र्य अमृत महोत्सवाचे अवलोकन करतांना (2022) -

मागील वर्ष 2022 पासून संबंध भारतभर या देशाचा स्वातंत्र्य चळवळीच्या जाज्वल अशा इतिहासाला स्मरण म्हणून स्वातंत्र्य अमृत महोत्सव उत्साहाने साजरा केला जात आहे. या देशाला स्वातंत्र्य मिळून एकूण 75 वर्षे पूर्ण झाले आहेत. स्वातंत्र्यप्राप्तीसाठी आपणास प्रदीर्घ असा 190 वर्षे संघर्ष करावा लागला. प्रस्तुत देशाचे भाजपा सरकार यांनी हा 'अमृत महोत्सव' हा उपक्रम मोठ्या हेतूने या देशातील नवतरुण आणि येणार्या पिढ्यांना या इतिहासाचे दिव्य दर्शन व्हावे अवलोकित होऊन, त्यांच्या अंगी देश

प्रेमानिष्ठा भक्ती निर्माण व्हावी आणि त्यांचीही या देशा प्रतीची कर्तव्यनिष्ठा कटिबद्ध व्हावी. या ठिकाणी या अमृत महोत्सवाच्या अनुषंगाने आपणखी एक बाब स्पष्ट करावी वाटते की भारतासमवेतच संबंध आग्नेय आशिया, आशियातील अनेक अनेक राष्ट्रांचेही कमी अधिक पातळीवर हे अमृत महोत्सवी असे वर्ष आहे यांचा संदर्भ पुढे जागतिक परिप्रेक्षात भारत असा येणार आहे.

आधुनिकता, राष्ट्र, राष्ट्रवाद, संप्रदायवाद -

प्रस्तुत आधुनिक भारताला समजून घेण्यासाठी सर्वप्रथम आपणास एक भाग अशी समजून घ्यावी लागेल की या आधुनिक म्हणणाऱ्या भारतात एकाच वेळी या ब्रिटिशांच्या सत्तेने त्यांच्या प्रस्तुती सहज प्रामुख्याने प्रबोधन औद्योगिक क्रांती लोकशाहीवादी क्रांती आणि यांच्या बुडाशी प्रबोधनवादासह प्रेरकतेने येणारी धर्म क्रांती (ख्रिश्चन/पोप) यांचा जुडगा यांच्या हाती होता. यामुळे त्यांच्या सत्तेने भारतामध्ये अनेकांनी विचार संकल्पनांची प्रभावी शक्यता निर्माण केली होती. या ठिकाणी एकाच वेळी ब्रिटिशांसह डच फ्रेंच पोर्तुगीज इत्यादी व्यापारी कंपन्याही दाखल झाल्या होत्या. परंतु यामध्ये ब्रिटिशांचा अलगाववाद पत्रकार संजय आवटे यांनी असा मांडला की, 'सर्वच व्यापारी कंपन्या भारतात आपले नशीब आजमावण्यासाठी पुढे सरसावल्या. यातच आग्नेय राष्ट्राकडे गेले. पोर्तुगीज सर्वप्रथम आले. परंतु त्यांनी गोव्यापुरतीच आपली मर्यादा ठेवली. आणि फ्रेंचांनी कर्नाटकाच्या पार्श्वभूमीपासून संघर्ष उद्भवला, पॉडिचेरीत यांना थोडीशी सत्ता निर्माण करता आली. परंतु त्यांनी या ठिकाणी आपल्या राजसत्तेचे अत्यंत पाशवी, त्यामुळे ब्रिटिशांची भारतातील सत्ता त्यातल्या त्यात यामध्ये भारतासाठी चांगली ठरली. निदान त्यांच्या राष्ट्राचा सर्वाधिक मोठा राष्ट्रभिमान लोकशाही हा त्यांनी जपला.' एका अर्थाने निश्चितपणे सर्वात मोठे साम्राज्यवादी सत्ता होती. तरी या राज्यसत्तेने इतर ठिकाणी भारताच्या तुलनेत दक्षिण आफ्रिका येथे पाशवी स्वरूप दर्शवले होते. (अवटे, 2022,13)

येथे आधुनिकता ही अत्यंत गुंतागुंतीच्या आणि सांस्कृतिक संघर्ष आणि प्रस्तुत झाली होती. एकीकडे या विचार

संकल्पनेने तत्कालीन प्रचलित अशा कुधर्म संकल्पना, प्रथा परंपरा यांचा बिमोड करावा लागला. तर दुसरीकडे यांनी नवनवीन सुधारणावादी विचारांचा विशिष्ट धर्मवादापेक्षाही प्रसंगी कायद्याचा सतीबंदीच्या कायद्याप्रमाणे आधार घ्यावा लागला होता.

याच सतीबंदीच्या कायद्याच्या पार्श्वभूमीवर आणि दुसरीकडे आधुनिक महाराष्ट्रामध्ये सर्वाधिक असा धर्मशास्त्राच्या जोखडात सुधारणा वादाचा प्रभावीपणे पुरस्कार झाला. एकीकडे ज्याप्रमाणे राजा राम मोहन रॉय यांनी सर्व वेद आणि उपनिषदांच्या दाखल्याचा वापर करून सती प्रथा ही वेद संमत किंबहुना धर्मसंगत नाही. हे पौरोहित्यिक षडयंत्र आहे असा त्यांनी ब्राह्मण्यवादी मानसिकतेचा पर्दा फाश केला आणि 1829 मध्ये सतीबंदीचा कायदा प्रस्तुत झाला. तर महाराष्ट्राच्या पार्श्वभूमीवर या काळात सर्वात उथळ पुथळ झाली. यामध्ये विष्णुशास्त्री चिपळूणकर, विष्णुबुवा अशी दीर्घ परंपरा आहे. (बगाडे, 1994,70)

अनेकांनी राष्ट्रवादी विचार संकल्पनांची भूमी (भारत) -

आधुनिक भारताचा इतिहास पाहताना आपणास प्रामुख्याने एक बाब अशी दिसून येते की, या इतिहासात एकूणच एवढ्या विविध अंगी अशा राष्ट्रवादाच्या परिभाषा पुढे आल्या यामध्ये सुरुवातीला उदारमतवादी राष्ट्रवाद प्रस्तुत झाला. यात न्यायमूर्ती महादेव गोविंद रानडे, सुरेंद्रनाथ बॅनर्जी, धर्मकेंद्रित राष्ट्रवादात लोकमान्य टिळक, लाला लजपत राय, बिपिन चंद्र पाल, बी अरविंद, इकबाल मौलाना हुसेन अहमद मदनी, राष्ट्रवादाच्या विश्वबंधुत्वाचा परीघ रवींद्रनाथ टागोर समन्वयवादी राष्ट्रवादात सरोजिनी नायडू प्रफुल्लचंद्र रॉय, सहानुभूती सर्वसमावेशक अशा राष्ट्रवादात महात्मा गांधी एकात्मवादी असे सरदार वल्लभभाई पटेल, राष्ट्रनिर्मितीवादी डॉ. आंबेडकर यासह क्रांतिकारी अरविंद बोस, भगतसिंग, एम एन रॉय इत्यादी प्रकारचा आणि यापेक्षाही अधिक व्याप्त असा राष्ट्रवादाची कर्मभूमी भारत होय. (हबीब, 2023, प्रस्ता.)

वरील सर्व प्रकारच्या राष्ट्रवादाचा विचार केला असता असे प्रकर्षाने दिसून येते की या राष्ट्रवादाच्या अनेकांनी अशा संकल्पनांचा बारकाईने विचार केला तर आधुनिक भारतामध्ये सर्वच प्रकारच्या अगदी धर्म केंद्रीत ते व्याप्त अशा सर्वच राष्ट्रवादाच्या उदयाची ही भूमी आहे. या राष्ट्रवादाच्या बाबतीत असे दिसून येते की, राष्ट्रवाद एक दुधारी तलवार आहे. यह लोगो को जोड सकती है और दुसरी तरफ बुरी तरह बाट भी सकती है।' तर मौलाना अब्दुल कलाम यांनी अशी व्याख्या दिली.

हम भारत के लोगो मे एक बात समान है और वह है कि, भारतीयन, जो धर्म और संस्कृति के तमाम अंतर के बावजूद हमारी सांझा मानवता के रूप मे जिंदा है। और जाती, रूप, रंग या आकार के फर्क से इस पर असर नहीं पडता है. इसी तरह हमारे धार्मिक व सांस्कृतिक अंतर भी हमारे सांजा राष्ट्रवाद की राह मे नहीं आते है. हम सभी को देश से प्यार है और इसलिये हम सभी भारतीय है।' (हबीब, 2023, 37, 38)

या प्रकारच्या विविध अशा राष्ट्रवादी व्याख्या संसारावर दृष्टिक्षेप टाकला तर असे दिसून येते की या विविध अशा राष्ट्रवादांच्या संकल्पना मधूनही लोकशाही समोर अलगाव वादातून समस्या निर्माण झाल्या व होऊ शकतात.

वर्तमानकालीन लोकशाही पुढील समस्या -

ज्याप्रमाणे भारतीय स्वातंत्र्य चळवळीला दीर्घ संघर्षाचा इतिहास आहे त्याचप्रमाणे या चळवळीचा एक समांतर संघर्ष भाग म्हणून लोकशाहीचाही इतिहास आहे. 15 ऑगस्ट 1947 रोजी देशाला स्वातंत्र्य प्राप्त झाल्यानंतर संसदीय लोकशाहीचा स्वीकार केला गेला. त्यावेळी देशाची लोकसंख्या सुमारे 55 कोटी होती. त्यामुळे आंतरराष्ट्रीय पातळीवर या देशात कशी लोकशाही अवतरे याबाबत चर्चित यांनी तर लोकशाही कशाशी खातात हेही यांना माहित नाही? वस्तूत तेव्हा भारतात संप्रदायवाद, अशिक्षितपणा, बेरोजगारी, आर्थिक, सामाजिक समस्या होत्या. या सर्व पार्श्वभूमीवर निवडणूक प्रक्रियेतून लोकशाही प्रस्तुत करावयाची होती. परंतु तत्कालीन हंगामी अशा नेहरू सरकारने या सर्वच समस्येवर मात करत येथेही व्यवस्था प्रभावीपणे दृढमूल केली. (चंद्रा, 2022, 213)

तरी एक बाब अशी स्पष्ट करावी वाटते की आज घडीला जी कधीकाळी प्रश्र्नांकित अशी व्यवस्था होती. तीच लोकशाही व्यवस्था आज घडीला जगातील सर्वात विशाल अशी सुमारे 140 कोटी लोकांची आहे. सुरुवातीलाच मांडणी केल्याप्रमाणे मागील वर्षापासून आपण भाजप सरकारने अमृत महोत्सवाची मोठी उद्घोषणा केली आहे. आणि यासाठी त्यांनी मोठा कार्यक्रम पत्रिका ही दिली आहे. निश्चितपणे हा एक मोठा पल्ला गाठला आहे परंतु त्याच बरोबर हेही सत्यच आहे की या लोकशाही पुढे आज मी तिला खूप समस्या आहेत त्या पुढील प्रमाणे -

1. लोकशाही व्यवस्था प्रामुख्याने खूप धोक्यात आली आहे वरकरणी जरी ही लोकशाही वाटत असली तरी या व्यवस्थित प्रचंड मोठ्या

पातळीवर मुस्कटदाबी केली जात आहे.

(रविश कुमार, 2021, प्रस्ता.)

2. या लोकशाही व्यवस्थेमध्ये सर्वच अधिकारांच्या सत्तेचा खूपच गैरवापर होताना दिसून येतो. (दौ.लोकसत्ता)
3. ईडीच्या मोठ्या प्रमाणात वापर करून लोकशाही मूल्यांची हेळसांड केली जाते.
4. संबंध देशातील प्रसार माध्यमे जी की लोकशाहीचा चौथा आधारस्तंभ मानला जातो ती पूर्णतः सरकारने आपल्या कवेत घेतली आहे आणि सातत्याने सरकारचीच री ओढत आहे
5. या हुकूमशाही वृत्तीच्या लोकशाहीत सर्वच मानवतावादी मूल्यांचाही खूप रूहास होत आहे.

डॉ. आंबेडकरांचे लोकशाही संबंधित इशारे आणि वर्तमान संदर्भ -

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी लोकशाही बाबतीत तिच्या संवर्धनासाठी महत्वाचे असे पुढील तीन इशारे दिले आहेत, पहिली बाब म्हणजे आपली सामाजिक व आर्थिक उद्दिष्ट पूर्ण करण्यासाठी आपण संविधानात्मक मार्गानाच घट्ट धरून ठेवले पाहिजे. याचाच अर्थ असा की आपण रक्तरंजित क्रांतीचा मार्ग पूर्णपणे सोडून दिला पाहिजे. याचा अर्थ असा की आपण सविनय कायदेभंग असहकार आणि सत्याग्रह या पद्धतींच्या पूर्णपणे त्याग केला पाहिजे. (आंबेडकर, 1990, 173)

दुसरी बाब म्हणजे माणुस कितीही मोठा झाला तरी आपले स्वातंत्र्य त्यांच्या चरणी अर्पण करू नका. त्याचप्रमाणे त्याला इतके अधिकार देऊ नका जेणेकरून त्याला लोकांच्या सेवा काढण्या इतकी शक्ती प्राप्त होईल. याबाबत त्यांनी आयरिश देशभक्त डॅनियल ओकोनेल यांनी म्हटल्याप्रमाणे कोणीही माणूस कृतज्ञ ते पोटी या सन्मानाचा बळी देऊ शकत नाही. कृतज्ञतेपोटी कोणतीही स्त्री शिलाचा बळी देऊ शकत नाही. आणि कोणताही देश कृतज्ञ ते पोटी स्वातंत्र्याचा बळी देऊ शकत नाही. इशारा इतर कोणत्याही देशापेक्षा भारतासाठी फारच आवश्यक आहे. कारण भक्ती किंवा भक्ती मार्ग आणि विभूती पूजा भारतीय राजकारणात ज्या व्याप्तीने अनुभवायला येते तितकी इतर कोणत्याही देशाच्या राजकारणात दिसत नाही. धर्मावरील भक्ती हा आत्म्याचा मुक्तीचा मार्ग असू शकतो पण राजकारणात मात्र भक्ती अथवा विभूती पूजा म्हणजे अधःपतन आणि त्यातून हुकूमशाही कडे जाण्याचा मार्ग आहे.

तिसरी गोष्ट आपण केली पाहिजे ती ही की केवळ राजकीय लोकशाहीवर आपण समाधान मानता कामा नये. आपल्या राजकीय लोकशाहीचे रूपांतर आपणच सामाजिक लोकशाहीत केले पाहिजे. राजकीय लोकशाहीला सामाजिक लोकशाहीचा पायाभूत आधार नसेल तर ती टिकू शकत नाही. सामाजिक केंद्रशाही म्हणजेच तो एक जीवन मार्ग आहे. व तो स्वातंत्र्य समता आणि बंधुत्व यांना जीवन तत्त्वे म्हणून मान्यता देतो. (आंबेडकर, 1990)

उपसंहार -

प्रस्तुत वर्ष हे जरी भारतीय स्वातंत्र्याचे अमृत महोत्सव आहे तरी आणि आज घडीला जगातील सर्वात विशाल अशी लोकशाही असली तरी या व्यवस्थेमध्ये मागील दशकापासून प्रचंड मोठ्या प्रमाणात पायदळी तुडविल्या जात आहेत. राष्ट्रवादाचा आणि त्यातही हिंदू राष्ट्रवादाचा खूपच गैरवापर केला जातो आहे. प्रसार माध्यमे त्यांच्या हाती आहेत आणि काही प्रमुख बुद्धीवादी म्हणवणारे अकार्यक्षम लोकही त्यांनी आयआयटी क्षेत्रातील लोक याबाबत एक मिशन चालवत आहे. आज देशाचा जीडीपी विकास दर खूप खालावला. आर्थिक स्तर मंदावला सर्वच प्रकारच्या समस्या निर्माण झाल्या. मागील कित्येक अशा न्यायालयीन बाबतीत सरकारने हेतूत हस्तक्षेप करून चुकीचे न्यायदान झाल्याचे अनेक उदाहरणे आहेत. त्यामुळे न्यायव्यवस्था हवालदिल झाली. सुडाचे राजकारण सुरू आहे. या सर्व पार्श्वभूमीवर लोकशाहीची आपणास पुन्हा संविधानिक मूल्यांवर निष्ठा ठेवून जोपसणा करावी लागेल.

'Constitutional morality is not National sentiment it has to be cultivated we must realize our people have yet to learn it. Democracy in India is only a top dressing on an Indian soil which is essentially undemocratic.' - Dr B.R. Ambedkar (Ambedkar, 2020)

संदर्भ ग्रंथ -

1. गुहा रामचंद्र (2022) - आधुनिक भारताचे विचार स्तंभ, रोहन प्रकाशन पुणे.
2. (2021) - गांधीनंतरचा भारत, कॉन्टिनेंटल प्रकाशन. मुंबई
3. बगाडे उमेश (1999) - महाराष्ट्रातील वर्ग, जाती, प्रभुत्व सुगावा प्रकाशन पुणे
4. चंद्रा बीपन (1999) - आधुनिक भारत, के सागर प्रकाशन, पुणे
5. सरकार सुमित (2000) - आधुनिक भारत, दिल्ली
6. कदम दिलीप (2021) - आधुनिक भारत, अथर्व प्रकाशन, जळगाव

7. हबीब (2023) - भारतीय राष्ट्रवाद, पेंग्विन प्रकाशन दिल्ली
8. मुंगंडकर मु. पा. - महाराष्ट्रातील लोकशाही विचार, गजानन प्रकाशन, पुणे
9. चौधरी के. के. (2001) - आधुनिक महाराष्ट्र, महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळ मुंबई.
10. आवटे संजय (2022) - भारताच्या खरा पत्ता कोणता ?, नाशिक
11. रविश कुमार (2021) - द फ्री टाइम्स, पुणे.
12. आंबेडकर भी. रा., (1999) - समय वाङ्मय, म. सा. आणि संस्कृती मंडळ, मुंबई .
13. आंबेडकर (2020) - Writing and Speeches, Government of India, Delhi.